

СТАНА РИСТИЋ – ИВАНА ЛАЗИЋ-КОЊИК*

Концепт породица у српском језику¹

RISTIĆ, S. – LAZIĆ-KONJIK, I.: The Concept of FAMILY in Serbian Language. *Slavica Slovaca*, 54, 2019, No 2, pp. 112-128 (Bratislava).

In this paper, the concept of FAMILY in contemporary Serbian language was presented based on the material of all relevant Serbian (Serbo-Croatian) dictionaries: the etymological aspects from the Skok's etymological dictionary, the historical aspects from the Vuk's dictionary and the Dictionary of Yugoslav Academy of Sciences and Arts, modern understanding of this concept from the thesaurus Dictionary of the Serbo-Croatian literary and the folk language Serbian Academy of Sciences and Arts and the Dictionary of literary Serbian language, additional linguistic aspects (derivational and associative) from the Semantic-Derivative Dictionary, the Associative and the Reverse Associative Dictionary, the encyclopedic aspects on the definitions of this term from encyclopaedias, in addition to the material of texts: folk proverbs, newspaper texts and the texts from the electronic corpus, as well as on the material of the survey, in accordance with the methodological foundations of the Lublin cognitive ethnolinguistics school and the program of the EUROJOS seminar which proposes the development of a volume of the Axiological lexicon of the Slavs and their neighbors devoted to the concept of FAMILY. It has been shown that the family in the language image of the world of the speakers of the Serbian language is conceptualized as a multidimensional dynamic concept that includes psychosocial, (psychological and social), biological / genealogical (existential) and cultural (axiological) dimension, and which in the knowledge of language speakers, occurs in the form of two models: 1) an ideal / idealized family and 2) a real family, which are valued on the basis of their comparison, realized as an ambivalent relation to the basic values of the family.

Concept, Family, Lublin Cognitive Ethnolinguistic School, Serbian Language.

Увод

Концепт породица спада у универзалне социјалне концепте а у српском језику и култури, као и у пољском језику,² веома је близак концептима дом, домовина и мајка. Са овим концептима повезана је мрежом семантичких односа заснованих на друштвеним и емоционалним/ психичким аспектима, а са концептом мајка и биолошким/генеалогским аспектима, на шта се указује у релевантним речницима српског (српскохрватског) језика (СР, РЈАЗУ, СКОК, РСАНУ, РМС и РСЈ) као и у радовима из овог домена.³

Универзални статус овог концепта, његов комплексан садржај са генеалогским, привредним, социјалним, психолошким и васпитно-културним аспектима, као и типове и облике породице показује енциклопедијска дефиниција преузета са „Википедије“:

„Породица је универзална људска заједница коју чине одрасли репродуктивно способни партнери и њихово потомство, али и даљи сродници који живе заједно са њима. Породица, поред репродуктивне, привредне, социјалне има и значајну психолошку, васпитну и социјализацијску улогу. Она је важна примарна група и један од најзначајнијих агенаса социјализације.

*Др Стана Ристић, Институт за српски језик САНУ, Кназ Михаилова 36, 11 000 Београд, Србија; др Ивана Лазич Коњик, Институт за српски језик САНУ, Кназ Михаилова 36, 11 000 Београд, Србија.

¹ Овај рад је настао у оквиру пројеката: МПНТР 178009 „Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“, ИСЈ САНУ и СИ ПАН „Кључни концепти српске и пољске аксиосфере на словенском плану“ и EUROJOS II „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym“.

² Бартмињски, Ј.: Језик – слика – свет : Етнолингвистичке студије. Београд: SlovoSlavia, 2011, s. 220.

³ Ristić, S. – Lazić-Konjik, I.: Dom w języku serbskim. In: Bielińska-Gardziel, I., Niebrzegowska-Bartmińska, S., Szadura, J. (red.): Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014, s. 103-137. Ristić, S. – Lazić-Konjik, I.: Dom w języku serbskim. In: Jerzy Bartmiński (red.): Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, Tom 1 DOM. Lublin, 2015, s. 263-290. Ристић, С.: Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015, s. 207-235, 245-314.

По структури, функцијама и вредносној оријентацији постоји више типова и облика породица: моногамна, полигамна; патријархална, патријархална; потпуна, непотпуна; нуклеарна, проширена; ауторитарна, демократска итд.⁴

Језичком општем поимању породице много је ближа дефиниција дата у средњошколском уџбенику „Социологије”, која се скоро подудара са речничком дефиницијом основног значења које налазимо у речницима за лексему *породица* и њен синоним *обитељ*:

„Породица је група особа у којој су појединци директно сроднички повезани, при чему одрасли чланови преузимају одговорност за бригу о деци“.⁵

Ова сличност проистиче из чињенице да се у одабирању броја нужних и довољних елемената за постизање достатне дефиниције лексикографи руководе критеријумом поимања одређеног појма од стране просечног говорника (српског) језика, који се одређује нивоом средњошколског образовања. У другом делу наведене приручнике дефиниције налазимо битне особине које карактеришу „праву/типичну” породицу, а то су одговорност и брига одраслих за децу, којих нема у речничкој дефиницији лексеме *породица*, али се ове и многе друге особине реализују у осталом релевантном језичком материјалу, који ће се имати у виду при реконструкцији језичке слике самог појма/концепта.

Социолошка изучавања породице показују да се појам и облик породице и однос према њој мењао кроз историју. Од античких времена све до краја 17. века породица је имала споредни значај за појединца и углавном се о њој говорило у оквиру учења о држави. Њена улога је повезивана са природним и нагонским задовољавањем основних животних потреба једења, спавања, полних нагона и др. Преокрет у схватањима се десио у ренесансном периоду када породица постаје вољена и цењена заједница, што се одржало све до модерног доба у коме се улога и значај породице истичу и величају. Појам модерне породице настаје са конституисањем грађанског друштва када се породица утемељује кроз институције грађанског права и породично правног поретка, али напореда са правним нормама, породицу уређују моралне и обичајне норме, посебно карактеристичне за тзв. традиционалну или патријархалну породицу. Патријархалну породицу која је у Србији доминантна у 20. веку одликују класно-економска обележја која подразумевају да се брак не склапа из љубави, већ из економских тежњи, да је жена економски и на сваки други начин зависна од мушкарца и да је њена улога у јавном и политичком животу друштвене заједнице занемарена. Патријархални облик породице сачувао се све до данашњих дана када је све више замењује тзв. демократска породица коју карактерише измењен однос мушкарца и жене као и измењена улога жене у породичној и друштвеној заједници.⁶

Опис патријархалне породице и промене које настају у породичним односима крајем 19. и током 20. века са формирањем грађанског друштва, чест су предмет у делима српских реалиста (Лазе Лазаревића, Стевана Сремца, Боре Станковића, Исидоре Секулић), у којима су ове промене на литераран начин приказане као негативне тенденције распада чврстих и високо позиционираних идеализованих старих патријархалних моралних и обичајних вредности, представљених у виду слике идиличне сеоске породице, на супрот новог, модерног европског начина живота у граду који води ка индивидуализацији и дезинтеграцији (патријархалне) породице. На специфичан начин слика савремене породице и проблеми који се у њој јављају у савременим условима присутна је и у многим популарним српским серијама („Бољи живот”, „Срећни људи”, „Породично благо”) и филмовима у којима су представљене несређене, несрећне или непотпуне породице, са поремећеним породичним односима, честим свађама, испољеном љубомором, на-

⁴ <https://sr.wikipedia.org/wiki/породица>. 27.11.2017.

⁵ Вулетић, В.: Социологија, Уџбеник за четврти разред гимназије и трећи разред средњих стручних школа. Београд: Klett, 2012, s. 184.

⁶ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Социологија_породице. 27.11.2017.

сиљем, разводом брака, ванбрачним рађањем, васпитним проблемима деце, малолетничком деликвенцијом, економским и др. социјалним проблемима. Актуелни новински дискурс потврђује описано стање, па су данас, у вези са породицом, у дневним новинама најчешће теме: насиље у породици, породичне трагедије, економски проблеми у породици узроковани немогућношћу враћања кредита или преваром од стране инвеститора при куповини стана, о деци болесној од тешких болести којима су потребна средства за лечење, однос према традиционалној (патријархалној) породици и промене у савременој породици, савремено васпитавање и однос родитеља и деце, познате породице (јавних личности) и узорне јавне породице.⁷

Кратак осврт на претходна истраживања концепта породица

У етнографским и етнолошким, ређе у историографским истраживањима, налазимо више радова посвећених опису породице у контексту традиционалне народне културе и/или савремене градске културе друге половине 20. века, на ширем или ужем српском географском простору, или опису сродничких односа у појединим регијама Србије (нпр. Група аутора, *Промене у традиционалном породичном животу у Србији и Пољској* (1982), Видосава Николић-Стојанчевић, *Породица у систему традиционалних и савремених установа у друштвено-обичајном животу Рађеваца* (1989), Александра Павићевић, *Народни и црквени брак у српском сеоском друштву* (2000), Јадранка Ђорђевић, *Сроднички односи у Врању* (2001), Божица Младеновић *Породица у Србији у Првом светском рату* (2006), Александра Павићевић, *На удару идеологија – брак, породица и полни морал у Србији у другој половини XX века* (2006), Никола Пантелић, *Породица и традиција у градовима Србије крајем XX века* (2007)).

У досадашњим истраживањима овог феномена у србистици налазимо фрагментарне осврте у вези са другим темама, најчешће у вези са називима чланова породице (родбински називи) и односима међу њима и то углавном на основу речничког и паремијског материјала.⁸ Са етнолингвистичког становишта и у оквиру језичке слике света у србистици најобимније и најисцрпније истраживање урадила је Марија Стефановић.⁹ Ова ауторка је, комбиновањем метода етнолингвистике, лингвоконцептологије и статистике, реконструисала елементе језичке слике породице у руском и српском језику у виду асоцијативног поља породице (са центром, ближом, даљом и крајњом периферијом) на основу анализе и статистичке обраде података за 14 асоцијативних поља, 8 руских и 6 српских, и то за називе: *сестра* (срп.) *сестра* (рус.), *брат* (рус.), *син*, *сын*, *кћерка*, *дочь*, *отац*, *отец*, *мама* (срп.), *мама* (рус.), *маћ*, *тата*, *папа*. Такође је утврдила разлике у динамици промена језичке слике породице у српској и руској култури и представила језичку слику породице у развоју у српском и руском језику упоређујући асоцијативна поља лексема *син*, *кћерка* и *сын*, *дочь* са материјалом паремија које се односе на ове лексеме.

Опис материјала

У складу са методолошким основама Лублинске етнолингвистичке школе и програмом семинара ЕУРОЈОС материјал за реконструкцију концепта породица заснива се на три типа релевантних изора С-А-Т.

⁷ Претражени су текстови у онлајн издању дневног листа „Блиц“ за септембар, октобар и новембар 2017. год. (<http://www.blic.rs/>), из којих су за потребе овог истраживања издвојени контексти који се односе на концепт породице.

⁸ Вуковић, Г.: Називи за обележавање сродника (на матријалу српскохрватског, словачког, мађарског и немачког језика). In: Точанац, Д. (ур.): *Контрастивна језичка истраживања*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1980, s. 253-265. Бјелетић, М.: Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. In: *Јужнословенски филолог* L, 1994, s. 199-207. Бјелетић, М.: Кост, кости (делови тела као ознаке сродства). In: *Кодови словенских култура* 4, 1999, s. 48-67. Дражић, Ј.: Семантичко-деривациона гнезда лексема брат и сестра. In: *Књижевност и језик* XLIX/3-4, 2002, s. 247-255. Дражић, Ј.: Семантичко-деривационо гнездо лексеме брат и његове културолошке импликације у Српском Рјечнику Вука Стеф. Караџића. In: Драгићевић, Р. (ур.): *Путевима речи*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за српски језик са јужнословенским језицима, 2017, s. 415-426. Јовановић, Ј.: *Књига српских народних пословица* I, II. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2006.

⁹ Стефановић, М.: *Језичка слика породице у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012.

Системски материјал разматран је на подацима повезаним са основном лексемом *породица* којом се у српском језику именује сам појам/концепт (њеним синонимима, хиперонимима, хипонимима/кохипонимима, семантичким и афиксалним дериватима) и то из свих релевантних речника српског (српскохрватског језика): етимолошки аспекти из Скоковог етимолошког речника (Скок), историјски аспекти из Вуковог Рјечника (ВР) и Речника ЈАЗУ (РЈАЗУ), савремено поимање овог концепта из РСАНУ, РМС и РСЈ, а допунски лингвистички аспекти (дериватолошки и асоцијативни) разматрани су на материјалу СДР, АРСЈ и ОАРСЈ, као и енциклопедијски аспекти на дефиницијама овог појма из приручника и енциклопедија (Википедија).

Анкетни материјал је добијен на основу анкете отвореног типа (2017), установљене на уједначеној методологији Лублинске етнолингвистичке школе и програма ЕУРОЈОС, а резултати ће бити представљени у виду сажетих формулација у складу са захтевима когнитивне дефиниције.¹⁰

Материјал текстова заснован је, у складу са захтевима програма ЕУРОЈОС, на народним пословицама (из Вукове збирке *Српских народних пословица* – ВП) и на насумично изабраних 300 контекста из електронског корпуса савременог српског језика,¹¹ од чега 150 цитата из новинског функционалног стила и 150 цитата из осталих стилова, као и од текстова из дневних новина са интернета („Блиц” и „Дневник”).

Системски подаци: речничке дефиниције лексеме *породица*, етимологија, синоними, хипероними, кохипоними и опозиције, деривати и фразеологизми

У српском језику за именовање појма *породица* употребљава се најчешће лексема *породица*, а њен синоним лексема *обитељ* већ је била у време заједничког српскохрватског језика територијално маркирана на западну/хрватску варијанту, а у најновије време њена употреба у српском језику у основном немаркираном значењу постала је веома ретка и код већине говорника перципира се као страна, туђа реч, што подржава и савремена језичка норма. Овоме у прилог иде и чињеница да лексема *обитељ* није забележена у најновијем речнику српског књижевног језика РСЈ, али је наведена у РСАНУ, а њена територијалну/варијантну ограниченост употребе у основном значењу показују извори у примерима који су наведени уз лексему *обитељ*.

Значење лексеме *породица* представљено је у РМС у виду шест семема, лексичких реализација, од којих је прво значење с правом рангирано као основно и примарно:¹²

породица ж

1. *заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници који с њима живе, обитељ.*
2. *фиг. круг, скуп људи које веже заједно исти или сличан циљ, мисао, рад и сл.*
3. *скуп животиња који се састоји од мужјака, женке и њихових младунаца.*
4. *биол. виша систематска категорија која обухвата више родова животиња, биљака, сличних по саставу или структури и блиских по пореклу.*
5. *скуп, група истородних јединки које се налазе једне уз друге и чине вишу заједницу.*
6. *лингв. група сродних језика.*

У РСАНУ, који много детаљније описује значења заснована на богатијој грађи, не само књижевног него и народног језика, показана су нека „нова” значења лексеме *обитељ*, као што су *обитељ* (1б) означена кохипонимима лексеме *породица*: *задруга, породично стабло, племе; лоза, род*; застарела значења *обитељ* (2) и *обитељ* (5) са по два подзначања: *обитељ* (2а) означено као (манастирско) *братство*, кохипонимом лексеме *породица* и метонимијски изведено

¹⁰ Целокупан материјал анкете је представљен у раду Лазивић-Коњик, И., Ристић, С.: Српска језичко-културна слика ПОРОДИЦЕ. Анкетни подаци. In: Гудурић, С., Радић-Бојанић, Б. (ур.): Језици и културе у времену и простору VII/2. Нови Сад, 2018, s. 129-142.

¹¹ СрпКор2013 (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/korpus2013adv.php>). О корпусу в. на <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpusi.html>.

¹² Иста значења само нешто мало другачије структурирана и без наведених примера наведена су и у најновијем речнику српског књижевног језика (РСЈ).

значење *обитељ* (2б) означено лексемом *манастир*; затим значење *обитељ* (5а) означено лексемама *пребивалиште*, *обитовалиште* и *обитељ* (5б) означено лексемом *станиште*; у сва три последња случаја значења су идентификована ближим и даљим кохипонимима лексеме *дом*:

обитељ ж

1. а. *заједница коју чине муж и жена, односно родитељи и деца (као и блиски сродници који живе у истом домаћинству), породица*. б. *заједница од више породица (коју обично чине браћа са породицама), задруга; потомци, сродници истог породичног стабла или истог племена; лоза, род*.
2. заст. а. *калуђери истог манастира или истог манастирског реда, манастирско братство, братија*. б. *храм и зграде у којима живе калуђери, монаси, манастир*.
3. фиг. *чланови неког удружења, друштва*.
4. биол. *скуп сродних животињских или биљних врста, породица, фамилија*.
5. заст. а. *пребивалиште, обитавалиште*. б. фиг. *животна средина, станиште*.

На основу значења у РМС евидентно је да је полисемија лексеме *породица* индукована њеном архисемом 'заједница' која, поред људске заједнице, подразумева повезану скупину јединки/ентитета било које врсте, на што указују остала четири значења ове лексеме, а саме дефиниције па и веома скромне потврде употребе не дају много материјала за реконструисање језичке слике комплексног и вишедимензионалног концепта *породица*. Међутим, семни састав изведен из дефиниције основног значења, са архисемом 'заједница' и сеама нижег ранга 'родитељи и деца', 'блиски сродници' и 'заједнички простор битисања', пружа могућност реконструкције полазне „претпојмовне“ представе о породици и успостављање параметара концептуализације овог појма. Наиме, сема 'заједница' указује на друштвене/социјалне аспекте овог појма, сема 'родитељи и деца' на његове родбинске (крвне)/генеолошке аспекте, сема 'блискост' на емотивне/психичке аспекте, а сема 'лоцираност у заједничком простору' на просторно-физичке аспекте.

Наведене семе истовремено представљају опште категорије које се могу издвојити као надређене (хипероними) за издвојена (под)значења. Поставља се питање која се категорија може издвојити као заједнички именитељ свих наведених (под)значења, тзв. *genus proximum* у концептуализацији *породице*? Одговор треба тражити не само у семантичкој анализи речничких дефиниција, већ и у примерима наведеним после дефиниција (колокацијама) као и у осталом релевантном језичком материјалу, који указује на то да појам *заједнице* (социјални аспект) који функционише као хипероним на лексичком плану није достатан на појмовном плану на којем се у концептуализацији *породице* допуњава психичким аспектом, тако да на сазнајно-појмовном плану у језичкој слици *породица* доминира интегрисан психосоцијални аспект.

„Права” породица у светлу анкетних података

Анкета је спроведена у току пролећа 2017. године на групи од 100 испитаника према методологији ЕУРОЈОС. Поред главног питања о суштини „праве” *породице*, анкета је имала још седам допунских питања.

На питање о суштини „праве” *породице* добијено је 97 одговора. Одговори се могу поделити у две групе: одговори из којих је било могуће издвојити надређене речи за *породицу* (то су: *заједница, група људи* (који живе заједно), *људи* (који су у сродству), *родитељи и деца, хомогена група, место*), и одговори из којих није било могуће издвојити надређене речи. Иако у другој групи одговора надређени појам није експлицитан и у овим одговорима је појам 'заједнице' имплициран помињањем њених чланова и социо-емоционалног односа који постоји међу њима. У једном обрбу одговора (21) јасно се наводи податак ко чини *породицу*, тј. ко су њени чланови, то су: *особе које су у сродству, рођаци, родитељи и деца, мушкарац и жена* (14), у 7 одговора се не инсистира на сродничким односима (у једном одговору се експлицитно наводи да то може бити *заједница особа истог или супротног пола*), док се у преосталих 76 одговора описује однос који повезује чланове *породице* навођењем њених карактеристичних особина

без прецизирања сродничких веза, али се може закључити да се у већини одговора као чланови подразумевају родитељи и деца. Даљом сегментацијом одговора добијено је 207 израза/цитата који су према блискости по значењу обједињени у 36 уопштавајућих дескриптора (15 D ≥ 3), који се односе на одговарајуће аспекте (психосоцијални – А, психички – Р, биолошки – G, социјални – S, егзистенцијални – В). Према схватању студената „права” породица је заједница коју чине родитељи и деца (и ближи сродници, у одговорима чешће су наведени баба и деда, а ретко зет, снајка, сестрићи, маћеха, очух, полубрат/сестра, пас) који су међусобно повезани јаким емотивним и друштвеним везама: љубављу, поштовањем и узајамним подржавањем. Међу члановима породице влада слога, постоји узајамно разумевање и поверење. У „правој” породици сви чланови су срећни, у породици владају мир и склад, нема свађи и насиља. Истакнуто је да „права” породица има потомство. Њени чланови се међусобно договарају о свему, брину једни о другима и помажу једни другима. Породица се доводи у везу са местом на којем се сви чланови осећају сигурно. Важно је и здравље свих чланова.

Надређена категорија – хипероним:

породица – заједница – љубав – пребивалиште

Хипероним лексеме *породица/обитељ* према речничком материјалу је „(људска, друшћевна) заједница”, али се у дефиницијама као опште категорије поред појма заједница наводе још крвно сродство „родитељи и деца” / „сродници” и лоцираност у заједничком простору „пребивање” (категоријални значај ’места’ истакнут је у творбеном гнезду синонимне лексеме *обитељ*,¹³ углавном изведено на основу примарног етимолошког значења, сачуваног у савременом језику у несвршеном глаголу *обитавити* са основним значењем „становати, живети” и застарелим глаголом свршеног вида *обитати* са значењем „настанити, населити”; у РСАНУ евидентиране су и друге изведенице са смислом ’обитавања, становања, пребивања’, као што су: *обитавалац, обитавалиште, обитавач, обитатељ* и др. које, као и наведени основни глаголи умрежавају концепт породица са концептом дом, што потврђују и резултати анкете према којима се у одговорима истиче лоцираност у заједничком простору, дому, нпр.:

[1] Породица је група људи (у сродству или не) која *живи заједно*, економски, психолошки и социјално се међусобно подржава; Породица је заједница људи у којој *станује* више генерација људи који су најчешће у крвном сродству; *Место* на ком се осећам сигурно; Породица је заједница људи који бораве у истом простору [А 2017]).

Хипоними лекеме *заједница* су: *породица, род, родбина, задруга, племе, лоза, сој*, лексеме које се у основном значењу реализују као кохипоними, а у полисемији и као синоними. У употреби су и заменице: *свој(и), моји*, које се у овом значењу јављају у именичкој функцији (исп. РСЈ **мој** 4, **свој** 3б и 4). Лексема *породица* јавља се као хипероним у односу на лексеме које означавају чланове породице: *родитељи /отац, мајка/, деца /син, ћерка/, брат, сестра* (ужа/нуклеарна породица); *деда, баба, тетка, стриц, стрина ујак, ујна, рођак* и др. називи за сроднике (шира породица)

Свака од наведених опшћих категорија – заједница, крвно сродство, пребивање – има своје место у концептуалној структури породице. Идеја заједнице је централна али се у концептуализацији породице не реализује изоловано, у свом основном лексичком значењу ’скуп људи’ или ’друштво’, већ као појмовна категорија у вези са друге две категорије у смислу ’заједница родитеља и деце или блиских сродника који живе у истом домаћинству (заједно)’. То потврђују најближи синонимими или деривати лексеме *породица* који се јављају у односу антонимије/опозиције са лексемама или спојевима из семантичког поља лексеме *породица* која нема лексичког антонима. Тако према *моји, свој(и)* имамо *туђи* (прид. у именичкој служби),¹⁴ према спојевима *породични/*

¹³ У РСАНУ, као и у Скоковом речнику, забележене су старије и застареле варијанте обитељ, обитол(а).

¹⁴ Исп. туђи 3, туђина 2, туђинац 1 а и туђинац 2 у РСЈ.

фамилијарни човек имамо лексеме *инокосник 2* „онај који живи сам, без породице”, РСАНУ, *самац 1а* „онај који живи сам, усамљеник”, РСЈ; према примерима типа *породични/фамилијарни живот* имамо *инокосни/самачки живот*; према *живети у породици* имамо *живети сам/инокосан*, као и изр. (*не бити*) *ни род ни помози бог* „не бити ни по чему близак”. Значај крвног сродства, исказан кроз различите садржаје у изрекама и пословицама, позитивно се вреднује као јака и трајна веза учвршћена посебним емотивним и психолошким односима: *бити с неким једне/исте крви*¹⁵ и

[2] *Крв није вода*, уз коју је Вук дао коментар: „Каже се кад се браћа заваде, т. ј. од једне су крви, могу се опет лако помирити.” [ВП 3082]

У концептуализацији породице, отуда, посебан, централни значај има особина која није истакнута у речничкој дефиницији, али је потврђују сви остали језички материјали, а односи се на емотивне/психичке и егзистенцијалне аспекте – природа везе/односа којим су повезани чланови породице. Према анкетном материјалу то су пре свега љубав, поштовање и подршка, а затим различити други облици емоционално-психичких веза: слога, разумевање, срећа, мир и др. Асоцијативно поље „породице” као реакције у ОАРСЈ такође потврђује ове особине: подршка 55, слога 42, љубав 11, заједно 10, срећа 6, воleti 5, вољени 5, забринутост 5, љубављу 4, срећом 4, радост 3 и др. На тај начин категорија ‘заједница’ добија надлексички, појмовни статус, чија основна вредност има карактер и психичке и егзистенцијалне категорије, а не само социјалне.

Социјални аспекти породице

Социјални аспекти концепта породица/обитељ засновани су на најстаријем изворном, етимолошком значењу, што је потврђено у Скоковом речнику као прво значење: „**obitelj** ... f (13. i 14. v.) ... »1° familia, porodica ...« уз изведенице *obiteljan*, *obiteljski*, *obiteljanin* у значењу „члан породице” (СКОК, III, s.151).

Социјални (друштвени) аспекти концепта породица/обитељ, у смислу уређености микро- и макро-заједнице, изводе се из речничког материјала, и то из основног значења лексеме *обитељ (1а, РСАНУ)*, у коме се делом дефиниције „заједница коју чине *муже и жена ...* и деца” истиче брачни аспект, заснивање брачне везе између мушкарца и жене као критеријско обележје (традиционалне) породичне заједнице, односно заснивање брака као основне друштвене институције; затим из другог дела дефиниције лексеме *обитељ (1б, РСАНУ)*, у коме се значење уређености шире заједнице идентификује лексемама *задруга* и *племе*; као и из застарелог значења (*обитељ 2а, РСАНУ*) идентификовано лексемом (манастирско) *братство*. Нешто другачије значење блискости, сродности по (заједничком) интересу, интересовању, занимању и сл. реализовано је као фигуративно значење (*породица 2, РМС*) (*породица песника*) и (*обитељ 3, РСАНУ*), које је дефинисано као „чланови неког удружења, друштва” а које би се могло означити лексемама *удружење* или *друштво*, кохипонимима *лекеме породица*. Наведени примери указују на функционално-друштвене (социјалне) аспекте породице јер означавају и институционално брачно, задружно, еснафско или племенско уређење неке уже или шире заједнице. Малобројни деривати са наведеним примерима из речничког материјала такође пружају могућност за издвајање неких релевантних, па и типичних особина које указују на основне аспекте концепта породица. Социјалне аспекте породице илуструју примери типичних спојева, синтагми наведених у РМС: породица има свог старешину: *породични старешина*, живети у породици: *породични живот*, друштвено-васпитни аспект: *породица одгаја/васпитава своју децу: породични одгој*, друштвени и егзистенцијални аспект: *лоша породица има недостатке: расуло и неконсолидованост обитељскога живота*.

Из значења лексема: *задруга 2а (РСАНУ)* „већа породична заједница (обично браћа са својим породицама), чији чланови живе на заједничком имању и воде заједничко домаћинство”: *одрасти у великој задрузи, идила сеоске задруге; род 1б (РМС)* „породица, породична лоза, сој”: *отпочети (нечији) трговачки род; племе 3 (РМС)* „(само јд.) род, обитељ, породица”: *искоре-*

¹⁵ Исп. рус. Мы с тобой одной крови; нем. Blut von meinem Blute, према Головин 2014: 47.

нити нечије племе; племе 4 (РМС) „(само јд.) нараштај, поколење”: *неће више ни бити мушкога племена*, изводе се социјални аспекти у смислу форме/начина организовања веће друштвене заједнице на нивоу државе, што концепт породице умрежава са концептом држава/домовина. Умрежавањем концептуалног поља породица са концептом домовина показују и неке именица којима се означавају чланови породице а које у полисемној структури реализују таква значења, нпр.: *брат 2a* „припадник истог народа или шире заједнице сродних народа”; *кћи 2* „(обично с присвојним придевом) женска особа у односу на средину, земљу, крај и сл. из које потиче”; *син 4b* „човек као грађанин и активан члан свога народа; представник неког краја; или се реализују позитивне аксиолошке вредности: *дед 3a* „ист. високи дворски достојанственик у Хрватској; *3b* „богумилски верски старешина”; *муж 2b* „угледан, узоран човек, стваралац; знаменит човек, јунак; или негативне: *баба 5* „презр. мушкарац са женским особинама, плашљивац, кукавица”.¹⁶

На типове породице према социјалном положају, статусу указују спојеви: *грађанска породица* који имплицира спој *сеоска породица*; затим пример из РЈАЗУ *kraljevska porodica* спој који имплицира спој *породица обичних људи*.

У оквиру друштвеног аспекта породице развија се аксиолошки аспект заснован на опозицијама, што показују минимални текстови/цитати преузети из примера употребе лексема *породица* и *обитељ* у РМС и РСАНУ. Тако пример: *добра породица* имплицира реализацију употребе *лоша породица*, *угледна/отмена обитељ* : *неугледна/примитивна обитељ*, *интимна породица* : *отуђена породица*, *самостална/одељена обитељ* : *удружена/заједничка (задружна) обитељ*; затим из минималног контекста са више атрибута: *старе, поштене и дичне обитељи*, издвојеног из РСАНУ, могу се издвојити три споја са опозитивним аксиолошким вредностима: *старе породице* : *скоројевишке породице*, *поштене породице* : *непоштене породице*, *дичне породице* : *недоличне (недичне) породице*. Сличне вредносне ставове потврђују одговори студента у анкети:

[3] Данас је чудо и ријеткост видјети нормалан и здрав брак, и мушкарца и жену који се искрено воле; Породица без прошлости и сећања није породица већ збир анонимних јединки; Савремена [породица] је хладнија, чланови су удаљенији једни од других [А 2017]

Друштвено-аксиолошки аспект породице реализује се или у смислу обавезе (сваког) члана породице да допринесе угледу своје породице, као у фразеологизму *пронети роду глас*, *бити роду глас (на глас)* „створити углед, осветлати образ, бити понос (својој породици, народу и сл.)” (РМС, под *род*) или у смислу односа унутар породице / односа са стране, као у спојевима са глаголима: *ставити на коцку своју обитељ* / *уважавати нечију обитељ* (РСАНУ); *zaboraviti svoju porodicu* / *imati pizmu na nečiju porodicu* (РЈАЗУ).

Резултати анализе асоцијативног поља лексеме *породица*, њених кохипонима и деривата на материјалу АРСЈ и ОАРСЈ (придева *породични* и именице *родбина* и *породица* као реакције на друге стимулусе) показују да су у концептуализацији породице најрелевантнији социјални и психички домени са високим бројним вредностима реакција и да они организују центар у сва три појединачна поља, и наравно, у укупном збиру обједињеног асоцијативног поља језичке слике породица. У социјалном домену најбројније су реакције које указују на опште карактеристике породице (200); затим реакције којима се истиче окупљање (185), као важна пратећа или пожељна карактеристика породице; даље следе реакције у виду синонима стимулуса „породични” (60) од којих је набројнији синоним „фамилијарни (фамилијаран)” (24), а затим „кућни” (17) и сродност по души (20). Асоцијативно поље лексеме *породица* као реакције на 91 стимулус веома је широко јер се ова реч јавља као реакција 675 пута. У оквиру социјалног домена који је најзаступљенији, најбројнија појављивања ове реакције јављају се уз називе чланова шире и уже породице (248) и уз кохипониме (128): *родбина* (56), *дом* (43), *огранак* (11), *заједно* (10) и *унија* (8).

¹⁶ Наведено према СДР 2 у коме су обрађена СДГ: баба (баја/бака), брат (бата, браја, брале, браца), дед (дека), кћи, мати, мајка (маја, мама), муж, отац (тата), сестра (сеја, сека, селе), син, стриц, супруг, тетка, ујак (s. 691-761).

Генеалогски/биолошки аспект породице

Поима се на основу примарног значења у коме сема 'родитељи и деца' на основу семе 'рађање' индукују значење евидентирано код лексеме *обитељ* у РСАНУ као *обитељ 1б* идентификовано кохипонимима лексеме *породица: потомци* (истог претка), *сродници* (истог породичног стабла), *лоза, род*, који указују на биолошке/генеалогске аспекте породице и који, заједно са основним значењем, умрежавају овај концепт са концептом мајка.¹⁷ Исти генеалогски аспект овог концепта потврђују и секундарна значења лексеме *породица* и *обитељ* али у другим, ванљудским доменима. На семи 'рађања, репродукције' засновано је значење *породица 3* (*породица дивљих пачића, породице свиња*). На семи 'истог порекла' или 'сличности по саставу, структури или другим типовима индетификације и категоризације множине ентитета (биљних, животињских, астрономских, апстрактних и др.)' заснована је терминолошка употреба у лингвистици, биологији, астрономији и др., потврђена значењем *породица 4* и *обитељ 4* (биол. *породица мачака, породица 5* (астр. /иако у РСМС није дат овај квалификатор/ *Сунце са својом породицом планета, породица 6* (лингв. *индоевропска језичка породица*)).

Примарност генеалогског аспекта и заснованост наведених значења лексеме *породица* налазимо у изворном, етимолошком значењу, потврђеном у Скоковом речнику, у коме се реч *породица* повезује са основом свесловенске и прасловенске речи *под* (Skok 3: 151). Реч *породица* је представљена као дериват изведен од речи *пород* и то у веома богатом творбеном гнезду и у низу именичких, придевских и глаголских префиксалних и суфиксалних деривата, заснованих на генеалогском аспекту наведених изворних значења, као што су: *roditi (se), rađati (se), bēzrod, bēzrodnica, bezrotkinja, izrod, narod, nerod, nerodac, nerodica, odrod, porod, porodični, preporod, prirod, priroda, urod, rōdan, izrodan, nerodan, nerodnost, srodan, srodnik, srodnost, prirodan, prirodnjak, prirodnost, narodan, narodnost* (СКОК, III, s. 151, 152).

Генеалогски аспект потврђен је у СР код лексеме *фамилија* за коју је осим значења наведеног упућеницама: *обитељ, породица*, забележено и значење „кољено” у значењу „нараштај, потомци истог рода”, значење које по смислу 'шира сродничка заједница' одговара значењу *обитељ 1б* и у значењу *породица 1* потврђено наведеним примером.

У историјском речнику РЈАЗУ као изворна значења за лексему *породица* наведена су опет она заснована на генеалогском аспекту самог појма: „familia, mater, progenies”, а потврђена у старијим речницима и изворима до 19. века значењем: „мајка, породитељица (и Мајка Божија)” издвојено као *porodica b*, којим се овај концепт умрежава са концептом мајка.

Лексеме *породица* и њен синоним *обитељ* спадају у називе родбинских односа у којима доминира семантичка компонента односа лица која су у сродству, што је нарочито евидентно за имена сродника (*мајка, сестра, брат, девер* и др.), а функционишу као хипероними имена/назива сродника или као кохипоними назива родбинских заједница. Генеалогске аспекте концепта *породица* потврђују нека значења ових назива: *дед 4* „експр. претходник, претеча, творац”; *кћи 4* „експр. плод, производ”; *отац 1в* „експр. творац, оснивач, зачетник”; *отац 2* „предак, праотац”; *син 2* „(мн.) млади нараштај, ново поколење”; *син 4в* „човек у коме се одражавају карактеристичне црте средине у којој се родио, епохе у којој је живео и сл.” (СДР 2).

Генеалогски аспект потврђен је такође у асоцијативном пољу породице и у бројним одговорима у анкети у којима се породица / „права” породица дефинишу као заједница родитеља и деце, а такође се као једна од особина породице / „праве” породице наводи рађање деце, потомства.

¹⁷ О концептосфери коју у језичкој слици света образују заједнички елементи концепата дом, домовина и мајка в. Ристић, С.: Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015, s. 219-235, а овде се тој концептосфери придружују и елементи концепта породица (в. и Терпак, 2006 према Головин, А.С.: Лингвокултурни концепт »родство« в английских, немецких и русских паремиях. Москва: Московский городской педагогический университет, 2014 (необјављена дисертација под менторством проф. др Л.Г. Попова), s. 5, 34).

Психички аспекти породице

На основу семе 'блискост' из основног значења реализују се емоционални/психички аспекти, који проширују значење 'крвног сродства' на значење 'сродства по души',¹⁸ што се реализује као фигуративно значење *породица 2 (породица песника/сањара)*. Значење 'сродство по души/срцу' налазимо такође у дериватима синонима основних имена/назива концепта у РСМ: *фамилијарност*, „... неусиљеност; пријатељство, присност”: *велика фамилијарност са неким; фамилијаризирати и фамилијаризовати* „(у)чинити фамилијарним, породичним”. Исто значење исказано је и фразеологизмом: *род по срцу (бити некоме)* „као рођак, близак пријатељ (бити, осећати се)”: *Заборави бриге и дневне ствари, ако си ми по срцу род*. Значење 'зближавање/сродност на основу интереса': *фамилијаризирати се и фамилијаризовати се* „створити, стварати међусобне фамилијарне односе (на служби и уопште тамо где им није место)”.

На семи блискости која указује на емоционалне аспекте концепта породица развило се и значење лексеме **син 3** „експр. особа мушког и женског рода којој се пријатељски и интимно обраћа старија особа”, као и слична употреба родбинских назива у разговорном језику у фамилијаризацији односа при ословљавању, обраћању, идентификацији: **брат 4, кћи 3, отац 4, сестра 3, син 3** (СДР 2).

Творбени деривати и примери из речника из којих су издвојени минимални контексти указују на још неке психичке аспекте: опуштено, комоција удобност у породици – *фамилијарно* прил.: *завалити се сасвим немарно и готово фамилијарно, фамилијарно тапишати по леђима (некога), осећати се фамилијарније под паорском перином* (у овом пр. значи: опуштено); *фамилијаран 2: бити фамилијаран у понашању с неким; обитељски: Лиена је ствар обитељски живот; породица пружа топлину – обитељска топлина; живот деце у породици је безбрижан, безбедан – ући у онај свој обитељски дјетињи свијет*; емоционално-аксиолошки аспект – породица има/чува своје вредности/светиње: *породични грб, породична слика, породична светиња*.

У асоцијативном пољу стимулуса „породични” у психичком домену јавља се 69 позитивних (мир 15, топлина 9, топао 8, топло 6, топли 4, топлота 3, блиски 3, идилични 2, најлепше 2, договор 2, хармонија 2, сигурност 2 и др.) и 33 негативне реакције (проблеми 17, проблем 6, сукоб 4 и др.). У АП стимулуса „породица” у оквиру психичког домена 116 реакција је са позитивним значењем (подршка 55, слога 42 и др.) и 9 реакција са негативним значењем (забринутост 5, губици 2 и др.). У емоционалном домену реакција „породица” јавља се 39 пута и то само уз стимулусе са позитивним значењем, углавном уз бројне стимулусе са значењем 'љубав', а затим и 'срећа', 'радост', 'нежност'.

Физички аспекти породице

На овај аспект упућује пр. из РЈАЗУ: *kad koja porodica zamre* у значењу 'нестанка, гашења, изумирања породице', спој који се може реализовати и када се породица концептализује као шира заједница у смислу 'задруга, племе, пород, потомство, лоза, нараштај, колено' и сл. У српском језику се чују и примери: *затрло му се племе/колено*, па и пример: *угасило му се огњиште*, често у форми клетве: *Нека ти/му се затре племе! Дабогда ти се огњиште угасило!*, примери који указују на умрежавање концепта породица са концептом дом/кућа.

Физички аспекти породице исказани су у примерима из речника у којима су издвојени минимални контексти. У РСМ: *родословно, генеалошко стабло: Гледао је големи оквир са сликом родословног стабла кнезова Болконских*; породица има свој почетак и свог зачетника: *отпочети (нечији) трговачки род*; породица се може искоренити, може неко да је искорени: *искоренити нечије племе*; породица се може угасити/може неко да је угаси: *угасити старо племе*; по-

¹⁸ О овом типу сродства показаном на материјалу паремија в. Головин, А.С.: Лингвокултурни концепт »родство« в английских, немецких и русских паремиях. Москва: Московский городской педагогический университет, 2014 (необјављена дисертација под менторством проф. др Л.Г. Попова), s. 82-87.

родица може нестати: *неће више ни бити мушкога племена*; у РСАНУ: *генеалошко (породично, родословно) дрво: саставити родословно дрво Лагићева рода, генеалошко дрво кичмењака; (породична) лоза 3: јуначка лоза, бринути о продужењу своје лозе, бити од поповске лозе, нечија најближа лоза*; породица се може продужити/може је неко продужити: *бринути о продужењу своје лозе*; продужење породице настаје преко мушких потомака (традиционално патријархално схватање породице): *носити сина и продужити нечију лозу*; породица има два огранка сродника, очеву и мајчину: *породична лоза са мајчине стране*; породица се може затрти/може неко да је затре: *лоза се некоме затрла*.

Физички аспекти се могу извести на основу застарелих значења лексеме *обитељ* у РСАНУ:¹⁹ *обитељ 2б* „храм и зграде у којима живе калуђери, монаси, манастир“; затим значење *обитељ 5а* означено лексемама *пребивалиште, обитовалиште* и *обитељ 5б* означено лексемом *станиште*. У сва три случаја значења су идентификована ближим и даљим кохипонимима лексеме *дом*, на основу чега се концепт ПОРОДИЦА/ОБИТЕЉ умрежава са концептом *дом*, што такође потврђује материјал пословица и анкете у којима се породица идентификује са *домом/кућом*:

[4] Не стоји кућа на земљи, него на жени [ВП 4091]; Те није жене онђе није ни куће [ВП 1398]

[5] Где чељад није бесна, кућа није тесна; Слога кућу гради а неслога разграђује; Сложна браћа кућу граде; Мушкарац је глава породице а жена стуб / Мушкарац је глава кућа а жена стуб; Све иде из куће [А 2017]

Физички аспект потврђују и колокације: *породични стан*: породица мора имати своје место пребивања, пребивалиште, дом, стан; *обитељске невоље и страдања*: породицу може задесити невоља и страдање.

Аксиолошки аспекти породице

У одговорима студената у анкети породица је високо позитивно вреднована, као једна од највиших вредности, што потврђују одговори који описују породицу, а који се могу уопштити на следећи начин: Породица је богатство; Породица је живот, срећа, љубав; Породица је ослонац, подршка, суштина, сигурност, затим изразито позитивне особине којима се описује „права“ породица, које такође спадају у вредности: љубав, поштовање, подршка, слога, срећа и др., као и појединачни одговори:

[6] Породица је једно од ремек дела; Од породице немаш ближих људи [А 2017].

Иако је израз највиших вредности, вредновање породице није само позитивно, већ као и сви други вредносни концепти показује амбивалентне карактеристике. Негативан однос према крвном сродству осликавају и пословице: *Ако ми је брат, ма ми није друг* [ВП 69] и *Ко ти је извадио око? – Брат. – За то је тако дубоко* [ВП 3010].

Од чланова породице на аксиолошкој лествици на самом врху се налази мајка која има незамењиву улогу у породици. Иако готово да нема пословица које указују на амбивалентно вредновање мајке и њене улоге у породици, засведочена је ипак једна пословица, која потврђује да из амбивалентног односа народног ствараоца према жени и његове склоности да велича или ниподаштава улогу жене како у породичним тако и другим односима, чак ни мајка није изузета, иако се иначе представља као узор моралних вредности и врлина: *Удала би се и кћерца и мајка, но нема су чим, а нема за ким* [ВП 6623]. Вредновање осталих чланова породице у пословицама такође је амбивалентно. Високо аксиолошко позиционирање брата може се упоредити са мајком: *Божјић је Божјић, а пециво му је брат* [ВП 355]. Брат се као и мајка у поимању језичке слике пословица узима и као еталон позитивне вредности, љубави и пажње: *Храни коња као брата, а јашу га као душманина* [ВП 6962]; као ослонца и поузданости: *Брат*

¹⁹ Примарно, изворно етимолошко значење, како показује Скоков речник уз реч *обитељ*, засновано је управо на физичким аспектима. У њеној основи је прасловенски глагол *vitati* „s prefiksom ob- obitati ... kod nas je potvrđen u značenju »stanovati« u 15. v. ... Samo vitati, koje je praslav. riječ, ne postoji u hrv.-srp.“ (SKOK, II, s. 536, 537).

је мио, које вјере био [ВП 513]. Сличност у вредновању улоге мајке и брата показује пословица *Браћа била, браћа мила* [ВП 452], која се по садржају и структури може сматрати варијантом пословице *Мајка била, мајка мила* [ВП 3359]. У неким пословицама се омаловажава сроднички однос / крвно сродство на рачун других блиских односа, пријатељства на пример, или се на други начин проблематизује позиција/улога појединих чланова (инфериорна позиција кћери у породици, а супериорна позиција сина, ћерка је велика брига, велико оптерећење за породицу, неосетљив однос деце према напору родитеља и сл.).

И поред свега, породица је и даље једна од највиших вредности, на коју се гледа позитивно, било као реална, било као пожељна/идеална или некадашња, идеализована породица.

Није чак ни реткост да се савремена породица доживљава позитивније у односу на традиционалну или да се савремена породица не разликује од традиционалне нарочито у схватањима млађе (студентске) популације, како показују одговори у анкети:

[7] Доста је слободнија и растерећенија савремена породица од традиционалне; Нема толико правила којих су се сви прибојавали. Бољи је однос родитеља и деце; Не постоје стеге и шири поглед (савременији поглед на свет); члановима породице се не намећу улоге; У савременој породици односи међу члановима су складнији, блажи. Слуша се и дечје мишљење; Односи међу члановима отворенији и чвршћи [А 2017]

[8] Сматрам да разлика не постоји"; „Мислим да се не разликују, карактеришу их универзалне вредности”, а у једном да су разлике занемарљиве: „Мислим да нема великих разлика. Једино однос деце према родитељима. Деца су слободнија и често знају да омаловажавају родитеља” [А 2017]

Истраживање UNICEF-а из 2014 год. показало је да 67,7 одсто породица с децом у Србији, на основу параметара процена родитеља о сопственој срећи, о срећи породице, срећи детета и заинтересованости и активности детета, процењују себе као срећне; 20,7 одсто као делимично срећне и 11,7 одсто као несрећне.²⁰ Према подацима ове студије, који се у великој мери подударају са подацима добијеним у нашој анкети (2017), за срећу породице је од примарне важности међусобни однос родитеља и деце (чланова породице), а пре свега подршка, разумевање, поштовање, квалитет заједнички проведеног времена и начин решавања проблема у породици: „може [se] закључити да су срећне породице оне у којима постоји добар однос између родитеља и деце, у којима су расправе и свађе ретке, и у којима родитељи и деца разговарају о ономе што децу мући”. Бољи материјални статус, према резултатима овог истраживања, не доприноси значајно срећи: „Материјални статус породице је relevantан само ако ресурси којима породица располаже нису довољни да се обезбеди основна egzистенција (стан, довољно хране деци, itd.)” (s. 34). Здравље као фактор такође мање утиче на срећу од квалитета односа у примарној и проширеној породици.

Резиме. Синтетичка когнитивна дефиниције породице у српском језику

Породица је сложен вишедимензионални динамичан концепт који укључује психосоцијалну, (психичку и социјалну), биолошку/генеалочку (егзистенцијалну) и културну (аксиолошку) димензију и који се у сазнању носилаца језика јавља у виду два модела: идеална/идеализована породица и реална породица и вреднује на основу њиховог упоређивања, што се реализује као амбивалентан однос према основним вредностима породице.

Концепт породица обухвата: (1) заједницу, коју чине (2) чланови: родитељи који су у браку, а у новије време и у ванбрачној заједници, или само један родитељ (разведени родитељи), или један родитељ и маћеха/очух и деца, и полубраћа/полусестре, неретко и блиски крвни сродници (у првом реду баба и деда, затим зет или снаја и сестрићи/братучед, и кућни љубимци – пас) који (3) живе заједно (у истом домаћинству), повезују их (4) јаке емоционално-социјалне везе,

²⁰ <http://www.publicpolicy.rs>, <http://www.unicef.org/serbia/StudijaoSreci-Integralno.pdf>; s. 12, 34.

на првом месту: (4а) љубав и поштовање: чланови породице се воле и поштују једни друге, (4б) осећање заједништва, заједничког живота: да су сви на окупу/заједно, да проводе време једни са другима, да имају времена једни за друге, (4в) слога и подршка: чланови се међусобно слажу у свему и узајамно подржавају, (4г) влада разумевање и толеранција, (4д) сви су срећни, породица је срећна, (4ђ) у породици влада мир, спокој и хармонија: нема свађе, насиља, влада договор и поверење, односи су искрени, чланови брину једни о другима и помажу једни другима (4е) у породици нема проблема или има врло мало проблема које сви заједно решавају договором, (5) односи у породици (права и обавезе) у приватној сфери регулисани су обичајним нормама а у друштвеној сфери правним нормама.

Профилисање породице у актуелним/савременим дискурсима

За разлику од профила, заснованих на системској језичкој грађи и материјалу пословица и изрека, који показују углавном статичку језичку слику традиционалне породице, која подразумева заједницу родитеља и деце, или, пак, једнострану слику 'праве/идеалне' и стварне 'пожељне' или 'непожељне' породице, коју потврђује анкетни материјал и њему сличан материјал асоцијативних речника, профилисање породице на основу савремених текстова/дискурса различитих жанрова даје много сложенију и динамичну слику савремене породице, која се непрекидно трансформише, пратећи актуелне економске, друштвено-политичке и културне промене, истовремено богатећи вокабулар новим језичким јединицама из творбеног, семантичког и концептуалног поља лексеме породица. С обзиром на то да жанровска припадност дискурса покрива промене породице у различитим аспектима личног, друштвеног и јавног живота, и да сваки од издвојених жанрова доноси и посебан угао/аспект посматрања, само профилисање породице у даљем излагању биће жанровски одређено и укратко представљено, а на динамичне промене у језичкој слици света указиваће, поред осталог, и нови инвентар језичких јединица. У одабраним дискурсима најважније особине породице често су истакнуте веома сликовитим метафорама.²¹

Промене које су захватиле породицу у Србији и сви узроци промена по правилу се негативно вреднују, чиме се фаворизује и позитивно вреднује све оно што карактерише традиционалну патријархалну породицу у Србији и њену „вертикалну” утемељеност на хришћанским/православним, моралним и обичајним вредностима. Уобичајено је традиционално вредновање брака и породице као *камена темељца и основног стуба друштва*; породица пружа *емотивно, економско и морално уточниште*, као и *заштиту од спољашњег света*.²² О нарушавању и пропадању српске породице говоре и новински текстови:

[9] Ta deca, koja su sada sporna, imala su od koga da nauče sve to. Što u porodici, što u školi. Imamo *generacijsko vršnjačko nasilje* koje je pokazatelj da *porodica više nije kolevka ličnosti; Narušen je porodični sistem*, porodica u nekom pravom smislu gotovo da ne postoji, a komunikacija je oslabljena. [Блиц, 11. 11. 2017]

(1) Религијски дискурс: породица као брак и као домаћа црква

У религијском дискурсу стереотип хришћанске породице концептуализује се на основу социјалних, биолошких, религијских/духовних, емотивних и аксиолошких параметара.

Социјално-биолошки параметри одређују „породицу” као брак, брачну заједницу из које проистиче крвна веза родитељи – деца,²³ чије су основне патријархалне и моралне вредно-

²¹ Наведене језичке показатеље особина породице и њених промена, због ограниченог простора, не можемо коментарисати него ћемо их у текстовима истичати курзивом.

²² Vasiljević, L.: Feminističke kritike pitanja braka, porodice, roditeljstva. <https://pescanik.net/wp-content/PDF/5lidija.pdf>, s. 102. 27.11.2017. Овакве ставове потврђује и наш језички материјал, нарочито анкетни, у којима се даје предност традиционалној породици у односу на савремену, традиционалним вредностима у односу на нове вредности, при чему се савремена породица оцењује као слом правих (старих) вредности.

²³ Према учењу православне цркве Брак не стоји на простој изјави брачника већ на Божијој намери да васпостави род људски у одређеној породици, према Протојереј Јован Брија: Речник православне теологије (под Развод) http://verujem.org/pdf/jovan_brija_recnik_pravoslavne_teologije.pdf. 27.11.2017.

сти утемељење у Старом завету, по којима је муж/отац привилегован у друштвеној сфери а у приватној има надређену улогу господара породице, а жена/мајка је невидљива у друштвеној сфери а у приватној има подређену улогу у односу на мужа и привилеговану улогу рађања:

[10] А у почетку створења, *мужа и жену*, створио их је Бог; Ко се скоро буде оженио, нека не иде на војску, и не намећи на њ никакав посао; *нека буде слободан у кући својој* годину дана и *нека се радује са женом својом коју је довео*; А жени рече: *Теби ћу многе муке задати кад zatrudниш, с мукама ћеш децу рађати, и воља ће твоја стајати под влашћу мужа твог, и он ће ти бити господар*; Женидбу да држе сви у части, и постеља женидбена да буде чиста; а курварима и прељубочинцима судиће Бог; *Жена је твоја као родна лоза усред дома твог; синови твоји као гране маслинове око стола твог; Како је лепо и красно кад сва браћа живе заједно!*; Не живи у дому мом који ради лукаво; који говори лаж, не стоји пред очима мојим [<https://www.pouke.org/svetopismo/teme.php> (брак и породица). 27.11.2017.]

Физички параметри не одређују „породични дом” као грађевински објекат, него као колекцију обавезних ритуалних предмета: икона, кандило, чирак и свећа, слово, кадионица, босиљак, тамјан, Свето Писмо и Молитвеник. Религијски параметри истичу ритуале као што су освештавање дома, домаћа молитва, њихове учеснике: чланови породице и надлежни свештеник; време њиховог одржавања и сл. Аксиолошки параметри, исказани кроз молитву или благосиљање, представљају традиционалне породичне вредности (напредак дома, здравље, срећа, слога и брига за подмладак, децу), вредности утемељене на љубави, разумевању и слози међу члановима породице. Наведене карактеристике породичног дома у савременом религијском поимању, у метонимијском повезивању појмова концептуализују се у смислу „дом је домаћа црква”²⁴ (Појмовник: 61, под *дом хришћански*), што налази своје утемељење у Новом завету (Синод СПЦ (НЗ)):

[11] У коју год кућу уђете најприје кажите: *Мир дому овоме!* [Лк 10, 5] И сваки дан у храму и по домовима не престајаху да уче и проповиједају јеванђеље о Исусу Христу [Дап 5, 42] Побожан и богобојазан са *цијелим домом својим*, који је чинио многе милостиње народу и молио се стално Богу [Дап 10, 2]

(2) Дискурс друштвених теорија

Антрополошки приступ: породица као идеални модел патријархалне породице

На основу увида у невелики број текстова из области друштвених теорија антрополошке оријентације, стиче се утисак да су у њима ставови о променама у савременој породици често идеолошки обележени, као и да се прецењује утицај актуелне друштвене идеологије на промене у породици. Ово друго запажање подстакнуто је самим насловом једне од прегледаних монографија: *На удару идеологија : брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*,²⁵ у чијем садржају су веома исцрпно представљени не само идеолошки него и други важнији фактори који изазивају промене у породици, и то пре свега економски и друштвено-историјски. У њој су евидентни негативни ставови ауторке према савременој грађанској породици као „подржављеној” институцији и према њеним променама,²⁶ којој као узор претпо-

²⁴ По Апостолу Павлу, структура Цркве, као историјске и друштвене заједнице, упоређује се са породицом која као основу има брак или брачну заједницу (Еф. 5, 20-35), према Протојереј Јован Брија: Речник православне теологије (под Жена).

http://verujem.org/pdf/jovan_brija_recnik_pravoslavne_teologije.pdf. 27.11.2017.

²⁵ Павићевић, А.: На удару идеологија: брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века. Београд: Етнографски институт САНУ, 2006.

²⁶ До промена је, према овој ауторки, дошло услед радикалног одвајања цркве од државе, када је брак постао врста друштвеног уговора, а оне се огледају у: слабљењу значаја форме брака, порасту броја свих облика ванбрачних заједница, непотпуних породица (самохраних мајки, разведених, напуштених, удовичких, мигрантских и сл.), порасту целибата и самачких домаћинстава и старачких домаћинстава, ванбрачног наталитета, случајева породичне патологије, сукоба генерација, психичке, полне и социјалне неусклађености појединца, смањивања стопе закључених бракова, смањивања просечног броја чланова породице и смањења стопе наталитета (нав. дело, s. 102-103).

ставља традиционалну патријархалну породицу као „приватну” институцију и духовну заједницу засновану на хришћанским/православним принципима.

Чини се, међутим, да у основи идеолошке одређености, евидентне у друштвеним теоријама антрополошке оријентације, лежи много дубља људска потреба да се из „стварности” породичног живота у трагању за личном срећом нађе уточиште у идеализованој „срећној” односно хармоничној породици, сроднички стеченој или изабраној заједници са другим. Нехармонична стварност породичног живота, на коју указују амбивалентни вредносни ставови о породици у савременој српској култури у свим типовима анализираним језичког материјала, није искуство само наших савременика него је потврђују канонске библијске приче које описују драматичне породичне односе не само између браће (Јосифа и браће, Исака и Исава, Давида и Авесалома) него и самог Христа са братом Јаковом и Богородицом.²⁷ Људско искуство и сазнање, како се из наведеног види, одувек сведоче о томе да савршено хармонична породица не постоји, што се у језичкој слици породице, како смо показали, надомешта духовном црквеном заједницом или лично изабраном заједницом на основу сродства по души, повезану друкчијим односима (пријатељства и братства) а не по крвној вези.

Објективнији приступ (широј) патријархалној породици (задрузи) заснован на издвајању и анализи идеалног и реалног модела овог типа породице, дала је Љиљана Гавриловић,²⁸ према којој кризне ситуације изазивају губљење индивидуалног идентитета њених чланова и повратак на породични/групни идентитет, дефинисан идеалним моделом породичне организације. Идеалан модел породичних односа увек се пројектује у неодређену прошлост, у време детињства или се формира на основу прича старије генерације па није упоредив са савременим реалним моделом, јер се у том случају формира погрешан утисак о драстичним променама у породичним односима за релативно кратак временски период, што не одговара стварном стању.

Административно-политичке праксе: државна породица као машина за репродукцију

Промене у савременом браку и породици дешавају се под утицајем административно-политичких пракси које преко правних институција настоје успоставити другачији концепт потпуно „подржављене” породице и родитељства, прилагођен новим репродуктивним технологијама²⁹ чија примена доноси велике промене у организацији породице и у регулисању односа између чланова породице, а самим тим и редефинисање концепта сродства и родитељства. Истовремено је доведен у питање традиционални концепт брака увођењем могућност склапања брака између особа истополне сексуалне оријентације, или заснивање усвојитељских породица.³⁰ Нова друштвена стратегија, за коју се и сама ауторка залаже, кодификује друштвене норме и вредности по којима с једне стране породица и сродство постају ново место политичког деловања кроз увођење одређене законске регулативе а са друге стране њима се замагљују границе између људи и ствари (жена се третира као средство за репродукцију). Предмет законске регулативе постају сви нови аспекти брака и породице: *брачне трансакције, управљање репродукцијом, планирања породице* (које није условљено присуством мушкарца/мужа), *хомосексуални брак и породица, оснивање банке донираних полних ћелија, технике асистираних репродукције, право материнства, права донора, право на вантелесну оплодњу, права усвојилаца и усвојеника, сурогат мајчинство*.³¹ Истакнути делови текста указују на нови инвентар језичких јединица

²⁷ Према Мачковић, Д.: Породица и Црква. https://www.academia.edu/28900335/Црква_и_породица. 27.11.2017.

²⁸ Гавриловић, Љ.: Појединац и породица. In: Гласник Етнографског института САНУ ЛП, 2005, s. 197-212.

²⁹ У питању су тзв. асистирани репродуктивне технологије (енгл. assisted reproductive technology) које се примењују као најсавременији терапијски поступци за лечење неплодности (Lepetić: 84, нап. 11).

³⁰ Lepetić, T.: Porodica i roditeljstvo kao kulturna i politička kategorija u savremenoj Crnoj Gori. In: Antropologija 11, sv. 3, 2011, s. 75-96.

³¹ Lepetić, T.: Porodica i roditeljstvo kao kulturna i politička kategorija u savremenoj Crnoj Gori. In: Antropologija 11, sv. 3, 2011, s.: 81-88.

и језичких спојева за новонастале појаве, којима додајемо и следеће: *сурогат мајка, биолошка мајка, биолошки отац, права мајка, вештачка оплодња, вољни или социолошки стерилитет.*

(3) Феминистички приступ: породица као понижење за жену

У овом типу дискурса наглашено је виђење да се улога жене и мушкарца у браку/породици, без обзира на промене, своди на елементе структуре патријархалне породице, пре свега оне које се односе на доминантну улогу мушкараца, што се задржало до данас у различитим видовима, па и у тзв. савременој демократској породици³². Према овој ауторки „karakteristična svojstva (мушко–женских) uloga u porodici u manjoj ili većoj mери još uvek su na snazi” и то у виду *неприкоснове-ног ауторитета оца/мужа* и „невидљиве” *улоге жене* која се своди на успостављање и одржавање емотивних односа у породици. Феминистичко виђење брак вреднује као место „eksploatišuće podele rada i podređenosti žena” (s. 103), у браку се „sprovodi najveće nasilje nad ženama” које је уграђено у саме његове темеље, а према Bronislavu Malinovskom, како истиче ауторка, брак је „najvažniji represivni mehanizam uz čiju se pomoć održava nejednakost polova” (s. 106).

Феминистички покрет је, по овој ауторки, разоткрио неке деструктивне и патолошке облике понашања у породици који су у ранијим епохама пренебрегавани, а који су данас постали видљиви па и законски санкционисани: силовање у свим појавним облицима; породично насиље, сексуално злостављање деце, дискриминација неударних жена (уседелица) и разведених (смохраних) мајки која се преноси и на њихову децу.

ИЗВОРИ:

- АРСЈ: Пипер, П. – Драгићевић, Р. – Стефановић, М.: Асоцијативни речник српскога језика. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет, 2005.
- ВП: Караџић, Вук Стефановић: Српске народне пословице. Биоград: Српска краљевска државана штампарија, 1900.
- ОАРСЈ: Пипер, П. – Драгићевић, Р. – Стефановић, М.: Обратни асоцијативни речник српскога језика. Београд: Београдска књига, Службени гласник, 2011.
- Појмовник: Православни појмовник. Приредио Ненад Новаковић. Бања Лука – Београд: Бесједа, Библиотека Лавиринт, 2008.
- РЈАЗУ: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РМС: Речник српскохрватскога књижевног језика, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, 1–19. Београд: Институт за српскохрватски језик, САНУ, 1959–2014.
- РСЈ: Николић, Мирослав (ур.): Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СДР 2: Семантичко-деривациони речник, св. 2. Ред. Д. Горган-Премк, В. Васић, Р. Драгићевић. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2006.
- Синод СПЦ (НЗ). Превод: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве. Свето писмо са преводима и упоредним местима. <http://www.pouke.org/svetopismo/>. 27.11.2017.
- СКОК: Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- СР: Караџић, Вук Стефановић: Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима /треће (државно) издање, исправљено и умножено/. Биоград: Штампарија краљевине Србије, 1898.

³² Vasiljević, L.: Feminističke kritike pitanja braka, porodice, roditeljstva. <https://pescanik.net/wp-content/PDF/5lidija.pdf>> 23.11.2017. s. 94-118.

The Concept of the FAMILY in Serbian Language

Stana Ristić – Ivana Lazić-Konjik

In the paper, we have reconstructed the concept of FAMILY in contemporary Serbian based on the results of the analysis of three types of data: systemic, dictionary data, survey and text. We have shown that the language image of that concept is much more complex than is emphasized in the dictionary definition of the lexem family. It is realized in the form of a multidimensional concept, which in addition to the social and genealogical parameters, includes the contents of the parent term 'communities' and the correlative terms 'parents and children' and 'close relatives' with all relevant aspects: emotional / psychic ('closeness'), space-physical ('shared space'), life-economic ('responsibility for the acquisition / preservation of material goods') and educational and cultural ('adult care for the upbringing of children').

In the knowledge of Serbian language speakers, the concept of the FAMILY occurs in the form of two models: an ideal / idealized family and a real family, which are valued on the basis of their comparison, realized as an ambivalent relation to the basic values of the family. The following elements are selected for cognitive definition: FAMILY is (1) a group consisting of (2) members, most often parents and children, and may be close relatives (3) living together (in the same household), connect them (4) social relationships (4a) love and respect, (4b) a sense of community, (4v) unanimity and support, (4g) understanding and tolerance in the family, (4d) family is happy, (4d) peace, serenity and harmony reign (4e) there are no problems or very few problems that are all solved by agreement, (5) family relations (rights and obligations) in the private sphere they are governed by customary norms and in the social sphere by legal norms.

Based on the analysis of the selected material, the following profiles / variants of the language image of the FAMILY are extracted: general, traditional, religious and modern (anthropological, administrative-political and feminist), taking into account the possibility of extending the list to new profiles based on the analysis of other types of materials, since the contents of the concept of the FAMILY as well as other concepts are subjected to modification.